

## PRILOG PROUČAVANJU POVIJESTI NASTAVE GRAMATIKE

**Mate Milas**

**Osnovna škola Većeslava Holjevca**

**Zagreb**

**Sažetak:** U radu se iznosi kratak pregled povijesti nastave gramatike klasičnih jezika i hrvatskoga jezika. Gramatika hrvatskoga jezika počela se u nastavi sustavno obrađivati u drugoj polovici 19. st., a raspored gramatičkih tema po razredima, opis gramatičkih pojmova i nastavne metode preuzete su gotovo u potpunosti iz nastave latinskoga jezika. Nastava pak latinskoga jezika ima korijene u nastavi grčkoga jezika. Rimljani, naime, u 2. st. pr. Kr. osvajaju grčke zemlje i susreću se s nadmoćnijom kulturom koja im postaje uzorom u mnogočem pa tako i u nastavi materinskoga jezika. Prvotni je cilj rada bio istražiti nastavu gramatike hrvatskoga jezika, no pritom se pokazalo neminovnim istražiti tradiciju gramatičke poduke koja tu nastavu bitno određuje.

**Gljučne riječi:** povijest nastave gramatike, gramatika hrvatskoga jezika, gramatička poduka, povijest hrvatskoga školstva.

Od druge polovice 4. tisućljeća pr. Kr. javljaju se u Mezopotamiji, a potom i u Egíptu prve škole, u kojima se ponajprije buduće svećenike i pisare učilo čitati i pisati.<sup>1</sup> Vladari su imali privatne učitelje. Sve kasnije drevne civilizacije koje su poznavale pismo imaju neku elementarnu izobrazbu u čitanju i pisanju, no ograničenu na posve malen broj stanovništva. Može se pretpostaviti da se u nastavi učilo o osnovnim jezičnim pojavama: glas, slovo, riječ i rečenica. Najstariji pronađeni zapisi jednostavne jezične analize u svrhu učenja jezika potječu iz antičke Grčke iz 6. stoljeća pr. Kr.<sup>2</sup> Poznato je da su u to doba u Ateni postojale elemen-

<sup>1</sup> Sumerani su imali razvijeno sudstvo pa se može pretpostaviti i institucionalizirana izobrazba sudaca u govorničkom umijeću. (Prema: Pandžić, V., *Sitni prilogi za povijest učenja i poučavanja govorničtva*, Split, 2007., str. 12.)

<sup>2</sup> Prema: Fotos, S., *Traditional and grammar translation methods for second language teaching*, u knjizi: *Handbook of research in second language teaching and learning*, ur. Eli Hinkel, New Jersey, 2005., str. 654.

tarne privatne škole (*grammatodidaskaleîon*) uglavnom za aristokratsku djecu (dječake), u kojima su uz učitelja računanja, glazbe i tjelovježbe bili i učitelji čitanja i pisanja nazivani *grammatistês*,<sup>3</sup> što i jest u skladu s osnovnim značenjem grčke riječi *grammatikê* - umijeće pisanja, pismenost (*grámma* - slovo, *tékhne* - vještina, umijeće). U to doba nije bilo nikakvoga višeg osnovnog formalnog obrazovanja jer se smatralo da se dodatno obrazovanje dobiva na gradskim trgovima, sudjelovanjem u javnom životu grada države.

Više osnovno obrazovanje (koje nadilazi osnove čitanja, pisanja, računanja, sviranja) i početke sustavnije jezične analize nalazimo u 5. st. pr. Kr., a veže se uz djelovanje filozofa sofista (oko 470. – 370.). Upravo je to razdoblje u kojem je Atena postala glavna trgovačka sila u Sredozemlju te razdoblje razvoja atenske demokracije. U atenskoj demokraciji biva moguće da se politički uspjeh ostvari efektnim i uvjerljivim javnim govorima. Nova klasa bogatih poduzetnika i trgovaca želi steći što bolje školovanje, koje će im u rivalstvu sa starom aristokracijom bogatih zemljoposjednika omogućiti stjecanje političke moći. Toj svrsi u demokratiziranome polislu najviše može poslužiti retorička izobrazba, a nju su nudili upravo sofisti, putujući učitelji. Oni su putovali od grada do grada držeći poduke iz različitih područja, no glavni sadržaj njihova učenja bila je retorika. Na primjer, Protagora (oko 480. – 410.), jedan od najpopularnijih sofista i najboljih govornika svoga doba, okupio bi na nekom javnom mjestu oko sebe potencijalne učenike i njihove roditelje te bi tražio od njih neka predlože temu o kojoj bi on onda održao efektan govor. Jamčio je da će buduće učenike naučiti toj vještini. Obuka je uključivala analizu uzornih govora na osnovi retoričke (stilske), logičke i gramatičke raščlambe. Tijekom obuke učenici bi držali govore pred drugim učenicima i učiteljem, a na kraju i javne govore na trgovima. Sofisti su dakle nudili retoričku izobrazbu, tj. izobrazbu govornika koja se zasnivala na učenju gramatike, logike i retorike. Tako su oni zapravo neformalno zasnovali predmetni trivij, koji će biti osnova kasnijega rimskoga, srednjovjekovnoga i renesansnoga obrazovanja. Logika se, prema njihovu uvjerenju, učila kako bi se moglo jasno misliti, gramatika kako bi se misli jasno jezično formulirale, a retorika kako bi se druge uvjerilo u iznesena razmišljanja.<sup>4</sup> Kako su oni bili svojevrсни putujući mislioci, način se podučavanja među pojedincima razlikovao te nisu poznate metode njihove gramatičke poduke.

Kao konkurencija sofistima pojavile su se i gradske privatne škole, koje sve više razvijaju svoj kurikulum. Smatra se da je u njima nakon svladavanja

<sup>3</sup> Prema: Gutek, L. G., *A history of the western educational experience*, Prospect Heights (Illinois), 1987., str. 26.

<sup>4</sup> Prema: Gutek, nav. dj., str. 32., 33.

čitanja i pisanja, u jezičnoj izobrazbi slijedila egzegeza (kritičko tumačenje) pjesničkih i dramskih tekstova, a nakon toga ih je učitelj zvan *rhētōr* podučavao javnome govoru i analizi djela klasičnih oratora.<sup>5</sup>

Čuvena i nadaleko poznata bila je retorička škola koju je osnovao Izokrat (436. – 338.), koji nije volio utilitarnost sofista sklonih relativiziranju svih vrijednosti u postizanju retoričkoga efekta. Izokrat je smatrao da izobrazba vrsnoga govornika mora biti zasnovana na širokoj humanističkoj izobrazbi, a gramatika je bila neizostavna u njegovoj školi od samih početaka školovanja.

387. g. pr. Kr. Platon (oko 429. – 347.) osniva filozofsku školu nazvanu Akademija. Kurikul te škole poznat je tek po fragmentima iz nekih tekstova koji o njoj posredno govore. Iz njih je vidljivo da učenici nisu mogli pohađati filozofiju ako prethodno nisu svladali osnovni kurikulum, koji se nazivao *enkúklios paideia* (*zaokružena izobrazba*, odakle potječe termin *enciklopedija*). On se sastojao od sljedećih predmeta: gramatika, retorika, logika, aritmetika, geometrija, harmonija i astronomija.<sup>6</sup> Obično se Platon navodi kao začetnik gramatičkoga opisa. On je prvi počeo svrstavati riječi u gramatičke kategorije razlikujući imenice i glagole, dakle započeo je onakvo proučavanje jezika koje će poslije postati dijelom gramatičkih priručnika i kakvo se i danas podučava u školama. Također je sasvim sigurno da je u Akademiji na višem stupnju izobrazbe bilo teorijsko-filozofskih rasprava o jeziku kakav je primjerice Platonov dijalog *Kratil*, u kojem se raspravlja o tome kako stvari dobivaju imena.

Oko 335. g. pr. Kr. Aristotel (384. – 322.) osniva filozofsku školu Licej, u kojoj se također znatna pozornost posvećivala gramatici. Aristotel je proširio Platonov opis vrsta riječi dodajući i veznike, pridjeve, čestice i članove te opis riječi kao najmanje značenjske jedinice, a opisao je i kategoriju vremena kod glagola. U okvirima logike razlikovao je subjekt (*hypokeímenon*) i predikat (*kategoróúmenon*) te zamijetio važnost njihova odnosa u rečenici.<sup>7</sup>

Iako se u gramatičkoj povijesti Platon i Aristotel navode kao prvi koji imenuju i opisuju gramatičke kategorije, nedvojbeno je da su već sofisti i drugi učitelji gramatike razvili određeni gramatički opis. O razvijenosti tog opisa, kako primjećuje D. Škiljan, indirektno govore razmatranja jezika

<sup>5</sup> Prema: Schenkeveld, D. M., *The impact of language studies on Greek society and education*, u knjizi: *History of the language sciences*, ur. Sylvain Auroux, Berlin, New York, 2006., str. 433.

<sup>6</sup> Prema: Mulroy, D., *The war against grammar*, Portsmouth (New Hampshire), 2003., str. 33.

<sup>7</sup> Tek je Boetije (oko 480. – 524.), često nazivan posljednjim velikim antičkim logičarom, preveo Aristotelove termine *hypokeímenon* i *kategoróúmenon* kao *subjekt* i *predikat*.

kod Platona i Aristotela, u kojima se neke gramatičke pojave spominju bez ikakvih objašnjenja, kao općepoznate činjenice.<sup>8</sup> Neki autori smatraju da je zapravo Protagora prvi podijelio riječi na imenice i glagole te razlikovao muški, ženski i neutralni rod.<sup>9</sup>

U 3. st. pr. Kr. atenski filozofi stoici nastavljaju gramatičku analizu. Razlikuju aktivno i pasivno stanje, prijelazne i neprijelazne glagole, glagolske načine, padeže, subjekt i predikat. Njihovi radovi nisu se sačuvali, a poznati su tek iz djela kasnijih gramatičara koji se referiraju na njih.

Ključno razdoblje u kojem se zasniva nastava gramatike kakva se do danas bitno nije promijenila jest helenističko. Nakon smrti Aleksandra Velikog i borbe za vlast između njegovih generala, Makedonci i njihovi saveznici diljem grčkog svijeta vladali su Egiptom, Babilonijom i Sirijom, Grčkom, Anatolijom i Trakijom. U svim tim zemljama osim u Grčkoj oni su bili etnička manjina. Vlada, financije, vojska i zakon trebali su biti održavani, a pisana riječ je bila – u većini zemalja već i otprije – efikasno sredstvo za to. Trebalo je organizirati školstvo u kojem će se kontrolirati izobrazba lojalnoga pismenog društvenog sloja, i to na nastavnim temama i na jeziku koji će jasno pokazivati koji je narod dominantan.<sup>10</sup> Kao školski jezik odabran je, naravno, grčki jezik, i to klasični atički dijalekt, a čitala su se odabrana djela iz grčke književnosti, koja su jačala svijest o grčkom identitetu, ujedinjavala manjinsku elitu i omogućila razlikovanje od ostalih. Osim toga, takvo je obrazovanje nudilo negrcima mogućnost napredovanja u vladajuću vojnu ili birokratsku „elitu“ samo kroz asimilaciju u grčku kulturu. Bilo je to iznimno važno u društvu u kojem je suradnja s negrcima bila nužna za održavanje kontrole nad vojskom, ekonomijom i administracijom.

U 3. st. pr. Kr. osnovana je i velika Aleksandrijska knjižnica, koja postaje središtem filološkoga i jezikoslovnoga djelovanja. Knjižnica prikuplja velik broj tekstova koji su pisani na različitim grčkim idiomima. Podosta je i različitih verzija istih tekstova, npr. Homerovih epova. Proučavatelji tih tekstova tragaju za „ispravnom“ grčkom verzijom, što rezultira oblikovanjem gramatičkih pravila koja će pomoći u prepoznavanju „ispravnog“ idioma – za koji je odabran klasični atički dijalekt. Rezultat takvih nastojanja jest i prvi gramatički priručnik *Tékhnē grammatiké* (*Gramatičko umijeće*) Dionizija Tračanina (170. – 90.), nastao u 2. ili početkom 1. st.

<sup>8</sup> Prema: Dubravko Škiljan, predgovor knjizi: Dionizije Tračanin, *Gramatičko umijeće*, Zagreb, 1995.

<sup>9</sup> Morgan, T. J., *Literate education in the Hellenistic and Roman worlds*, Cambridge, 1998., str. 152.

<sup>10</sup> Prema: Morgan, T. J., nav. dj., str. 22.

pr. Kr. u Aleksandriji, koji obuhvaća znanja o jeziku nastala u prethodna četiri stoljeća. On dijeli riječi na osam vrsta: imenice, glagoli, zamjenice, prijedlozi, prilozni, veznici, participi i članovi. Pripadnost pojedinoj vrsti ovisi o njihovoj fleksiji i o skladanjskoj ulozi. Kod promjenjivih riječi razlikuje kategorije padeža, roda, broja, vremena i načina. Rečenicu određuje kao skup riječi koji ima određeni zaokruženi smisao. Dionizijeva gramatika bila je školskim udžbenikom od velika utjecaja sve do 18. st.

Dogodile su se tako dvije stvari koje su snažno učvrstile nastavu gramatike u jezičnoj nastavi:

1. bira se jedan idiom koji postaje školskim, uzornim jezikom na golemom području (danas bismo to nazvali standardnim jezikom) i koji za mnoge učenike nije uopće blizak njihovom dijalektu; nekima je, dapače, i strani jezik

2. znatno se razvija jezikoslovni opis takvoga idioma; nastaje i prva poznata gramatika pisana upravo s namjerom da se koristi u nastavi, a gramatički opis smatra se iznimno korisnim u nastavi upravo zato što je mnogim učenicima atički dijalekt strani jezik ili znatno različit od njihova dijalekta.

Proučavajući izvorne dokumente, sačuvane papiruse sa školskim lekcijama iz razdoblja od 3. st. pr. Kr. do 7. st. pos. Kr., Teresa Morgan zaključuje da oni svjedoče o, za to vrijeme, fascinantnoj ujednačenosti rada u školama na golemom prostoru helenističkoga i poslije rimskoga prostora (od 3 st. pr. Kr. do 7. st. u Egiptu te barem do 5. st. u zapadnom dijelu Rimskog Carstva).<sup>11</sup> Način obrade gramatičkoga gradiva pokazuje da se u tom helenističko-rimskom razdoblju začela i ustalila gramatička poduka koja se u većini zapadnih zemalja nije u osnovi promijenila do danas. Na papirusima se nalaze, primjerice, sljedeće gramatičke vježbe: tablice konjugacije i deklinacije, klasifikacija vrsta riječi, liste glagola s konjugacijama, ulomci iz Dionizijeve gramatike, definicije vrsta riječi, rečenice i sl. - učila se zapravo pojednostavljena verzija Dionizijeve gramatike.

U 2. st. pr. Kr. Rimljani osvajaju grčke zemlje i susreću se s nadmoćnijom kulturom koja im postaje uzorom. Rimljani brzo uviđaju koliku društveno-političku moć ima obrazovanje kakvo su Grci uspostavili te preuzimaju isti obrazac. U rimskim se školama uz latinski uči i grčki jezik pa Dionizijeva gramatika postaje osnovni jezični priručnik za učenje stranoga jezika, čime gramatika još više dobiva na važnosti. Isto se tako po uzoru na Dionizijevu gramatiku pišu i gramatike latinskoga jezika koje se

---

<sup>11</sup> Prema: Morgan T., J., nav. dj., na više mjesta u knjizi.

koriste u nastavi materinskoga jezika, naravno, s dopunama koje je donio razvoj jezičnih proučavanja. Primjerice, već rimski gramatičar Marko Terencije Varon (116. – 27.), suvremenik Dionizija Tračanina, u djelu *De lingua latina libri XXV* riječi dijeli na promjenjive i nepromjenjive, a promjenjive dijeli dalje ovisno o tome imaju li kategoriju vremena ili padeža – kao što se i danas uči u školi. Varon je također dodao gramatici jedno shvaćanje koje je vrlo bitno i za današnju jezičnu poduku: zagovarao je strogu skrb za ispravnu uporabu jezika, a pravila za ispravan jezični idiom dana su upravo u gramatici.

Kurikul rimskih osnovnih škola imitirao je grčki *enkúklios paideia*, a osnovne su predmete nazivali *artes liberales* (slobodna umijeća). Uz trivij: gramatika, retorika, logika (dijalektika) predavao se i kvadririj: geometrija, aritmetika, astronomija, teorija glazbe.<sup>12</sup>

Osim iz izvornih školskih tekstova, o nastavi gramatike saznajemo i iz drugih izvora. Dionizije Halikarnaški (60. pr. Kr. – 7. pos. Kr) u djelu *O Demostenu* ovako govori o nastavi materinskoga jezika: „Kad učimo gramatiku pravilno, počinjemo s učenjem napamet imena zvukovnih elemenata, koja zovemo slova. Zatim učimo kako se pišu i kako se izgovaraju. Kad to otkrijemo, učimo kako se kombiniraju da bi formirali slogove, i kako se tada ponašaju. Svladavši to, učimo vrste riječi: mislim na imenice, glagole, veznike i njihove osobine, skraćivanje i produljivanje slogova te visoki i niski udar akcenta; rodove, padeže, brojeve, načine i mnoge druge stvari koje su s tim u vezi.“<sup>13</sup>

Iz napada Seksta Empirika na gramatičare iz 2. st. pos. Kr. možemo vidjeti kako su se provodile neke gramatičke vježbe. Učenici bi tekst (koji se pisao bez razmaka među riječima, tzv. *scriptura continua*) dijelili na riječi koje su morali pravilno izgovarati te odrediti kojoj vrsti pripadaju i, ako su promjenjive, reći u kojem su padežu, vremenu i sl. Takav se način poduke nije bitno mijenjao do 20. st., a u mnogima razredima ni do danas.

Tijekom helenističko-rimskoga razdoblja i dalje se u školovanju težilo dosezanju antičkoga edukacijskog ideala, vrsnog govornika, čemu je posvećena najutjecajnije pedagoška knjiga *Izobrazba govornika* Marka Fabija Kvintilijana (35. – 95./100.), iz koje podosta doznajemo i o načinu jezične poduke. Kvintilijan smatra da „dječaka koji je naučio s lakoćom čitati i pisati treba najprije povjeriti učitelju gramatike i književnosti“<sup>14</sup> te

<sup>12</sup> Iz djela Marka Terencija Varona znamo da su oni podučavani još u doba Republike. (Prema: Mulroy, D., nav. dj., str. 33.)

<sup>13</sup> Prema: Schenkeveld, D. M., nav. dj., str. 433.

<sup>14</sup> Kvintilijan, M. F., *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, 1985., str. 61.

da oba jezika, i grčki i latinski, treba podučavati istom metodom. Treba početi s glasovima pa prijeći na vrste riječi i promjene imenica i glagola. Učitelj gramatike pritom treba posebnu pozornost obratiti na jezičnu pravilnost, tj. da se rabe riječi i oblici koji su svojstveni uzornome latinskom jeziku.<sup>15</sup> Iz gramatičkog priručnika učenici su učili definicije gramatičkih pojmova, a primjere konjugacije ili deklinacije učili su napamet. Kvintilijanovo djelo snažno je utjecalo i na renesansnu nastavu nakon što je cjelokupan tekst *Izobrazbe govornika* (12 knjiga) pronađen u švicarskom samostanu St. Gallen 1416. godine.

Kao most prema srednjemu vijeku posebno su bitne gramatike rimskih gramatičara Elija Donata (*Ars grammatica*, 4. st.) i Priscijana (*Institutiones grammaticae*, 5. st.), koje se ponajviše nadovezuju na tradiciju Dionizija Tračanina te aleksandrijskog gramatičara Apolonija Diskola (2. st.).

Ovako o tim gramatikama piše David Mulroy u knjizi *Rat protiv gramatike*:

„Gramatike Donata i Priscijana postale su temelj proučavanja gramatike, pa stoga i cijelog kurikula ‘slobodnih umijeća’, tijekom srednjeg vijeka. Iako je Priscijanova gramatika bila najveći autoritet u gramatičkoj znanosti, Donatov sažeti *de Partibus* bio je najutjecajniji udžbenik. Bio je standardna početnica tako dugo da je termin *donatist* ili sličan u nekolicini jezika označavao početnika u bilo kojem području.“<sup>16</sup>

U srednjem se vijeku razlikuju tri vrste izobrazbe: škole vezane uz crkvu (župne, katedralne, samostanske), privatne škole za feudalnu aristokraciju te praktična izobrazba obrtnika. U crkvenim i privatnim školama stjecala se pismenost na latinskome jeziku, a stjecali su je ponajviše feudalci i klerici. Latinski ostaje jezikom školskoga, religijskoga, znanstvenoga, pravnoga i diplomatskoga diskursa, a grčki se na Zapadu uglavnom i ne uči sve do 12. st., od kada ponovo jača zanimanje za njega.<sup>17</sup> Gramatika se učila na isti formalan način, promijenilo se u jezičnoj nastavi tek to da su uzorna djela sada bila crkveni, biblijski tekstovi prevedeni na latinski. Katedralne škole imaju od 11. st. i sekundarno obrazovanje, kurikulum se nadovezuje na rimski trivij i kvadrij, no nastava više nije usmjerena toliko na izobrazbu vještoga govornika jer se u srednjovjekovnome, klerikalno utemeljenu društvu, ne može previše napredovati dobro argumentiranim, raspravljačkim govorom, već je više usmjerena na pisanje (tzv. *ars dictamen*), posebice praktično: diplomatsko, pravno, trgovačko.

<sup>15</sup> Prema: Kvintilijan, M. F., nav. dj., str. 61. – 68.

<sup>16</sup> Mulroy, D., nav. dj., str. 39.

<sup>17</sup> U Istočnom pak Rimskom Carstvu školski jezik bio je grčki, atički dijalekt.



Početno školsko institucionalizirano obrazovanje na prostorima koje su naselili Hrvati vezano je uz hrvatske vladare i narodne dinastije, crkve i crkvene redove. Knez Trpimir je u 9. st. dao zemlju za gradnju benediktinskoga samostana, gdje je odmah zasigurno organizirana osnovna poduka za svećenike i plemstvo. Jedan od dokaza ranoga ustanovljavanja organizirane poduke nalazi se i među zaključcima Crkvenoga sabora iz 925. godine, u kojem se roditelji pozivaju „... da djecu svoju i slugu svoje šalju na nauke latinskoga jezika, ako žele biti pravi kršćani, a učitelji pako neka svoje učenike nadziru i opominju, a učenici da svoje učitelje dobrovoljno poslušaju, ne kao inostrance i tuđince već kao svoje.“<sup>18</sup>

Već u 9. st. postojala je u nekim župama i poduka staroslavenskome jeziku i učenje glagoljice, a od 12. st. i ćirilice. S vremenom je u staroslavenski ili crkvenoslavenski jezik ulazilo sve više jezičnih osobitosti hrvatskoga jezika pa je riječ zapravo o počecima nastave hrvatskoga jezika. Prve knjige za učenje hrvatskoga jezika bile su početnice, a tekstovi na kojima se učio pisani jezik (staroslavenski ili hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika) bili su prijevodi liturgijskih i biblijskih tekstova. Ante Bežen o tome piše:

„Srednjovjekovna metoda poučavanja u čitanju i pisanju sastojala se od učenja abecede ili azbuke napamet, a potom čitanja i pisanja riječi, rečenica i dužih tekstova imenovanjem slova (tzv. sricanje). Nije bilo posebnih udžbenika, kao ni posebno oblikovanih nastavnih programa, nego se učilo po uputama i na osnovi znanja učenih ljudi, najčešće u samostanskim, katedralnim (crkvenim), a kasnije i gradskim školama. Učitelji su u to doba bili uglavnom svećenici, kao jedini pismeni sloj ljudi, i po koji učeni svjetovnjak.“<sup>19</sup>

U 12. stoljeću u pojedinim europskim gradovima katedralne škole evoluiraju u prva sveučilišta. U njima se također kurikulum bazirao na triviju i kvadriru, a nakon toga se mogao nastaviti studij teologije, prava ili medicine.

O načinu gramatičke poduke govori i to što su u školama i na univerzitetima od 13. stoljeća do kraja 16. st. bile vrlo uspješne dvije gramatike: *Doctrinale* Alexandra od Villadieua, napisana krajem 12. st i *Graecismus* Eberharda od Béthune, napisana početkom 13. st., koje su pisane u stihovima, što je omogućavalo lakše memoriranje gramatičkih pravila. Načinjene su prema Priscijanovoj i Donatovoj gramatici.

<sup>18</sup> Prema: Munjiza, E., *Povijest hrvatskoga školstva i pedagogije*, Osijek, 2009., str. 25.

<sup>19</sup> Bežen, A., *Razdoblja u razvitku metodike hrvatskoga jezika*, Metodika, br. 3, Zagreb, 2002., str. 204., 205.



Pri kraju srednjeg vijeka i u razdoblju renesanse ponešto je oslabio utjecaj crkvenih škola jer sve više gradova ima svoje gradske privatne škole, a u nastavi se sve više klasični antički pisci proučavaju paralelno s biblijskima. Također je sve više škola na narodnim jezicima u kojima se uče osnove čitanja, pisanja, vođenja uredskih knjiga i matematike na narodnome jeziku, a u njih bi učenici išli najviše tri do četiri godine - svako daljnje školovanje bilo je na latinskome jeziku. Škole na narodnom jeziku bile su u nekim regijama dobro prihvaćene, a u nekima su imale podosta nizak ugled i u njih bi išla djeca iz nižih slojeva. Primjerice, u Njemačkoj (Prusiji) takve su škole nazivane *Winkelschulen* (škole na uglu ulice) jer su često bile u neurednim prostorijama neuglednih ulica, no primjerice u Veneciji, trgovačkoj velesili koja je trebala brojnu administraciju, 1587. i 1588. godine oko polovice školovane djece pohađalo je upravo škole na narodnome jeziku.<sup>20</sup> U takvim se školama učilo čitati i pisati na materinskome jeziku, ali se nije učila gramatika narodnog jezika, gramatika se učila tek uz izobrazbu u latinskome i grčkom jeziku. Latinski je jezik i dalje, sve do 19. st., ostao jezikom bilo kakvog ozbiljnijeg školovanja, a podučavao se prema gramatičkim priručnicima koji su slijedili tradiciju antičkih gramatičara.

I u Hrvatskoj se još u srednjem vijeku počinju uz crkvene osnivati i gradske škole. U nekim se izvorima spominju zadarski gradski učitelji još u 10. stoljeću. I u Dubrovniku je vrlo rano počela djelovati gradska škola, a siguran podatak da je djelovala potječe iz 1333. godine. Mnogo gradskih škola osnovano je u vrijeme vladavine Anžuvina (1300. – 1382.). Antun Cuvaj o tom piše:

„Gradski je život procvao za vlade kraljeva iz kuće Anžuvinske. U ono se je vrijeme razvila gradska organizacija, a s njom i gradsko školstvo. (...) U gradskim se je školama obučavalo u vjerouci, materinjem jeziku, crkvenim molitvama, pisanju, čitanju, računanju i naročito u konceptiranju, radi čega te škole nazivahu i pisarske ili listovne škole. (...)

Uspjeh u tim školama bio je prema sposobnosti učitelja vrlo različan. Stalnih nastavnih osnova nijesu imale te škole, niti su se izdavali kakvi napuci ili propisi, po kojima bi valjalo u njima raditi. Svaki je dakle učitelj radio, kako mu se sviđelo, ili kako je mislio, da će biti najbolje. Učilo se ponajviše naizust.“<sup>21</sup>

<sup>20</sup> *Europe 1450 to 1789: encyclopedia of the early modern world*, sv. 2., ur. Dewald, J., New York, 2004., str. 235.

<sup>21</sup> Cuvaj, A., *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, Zagreb, 1910.-1913., sv.1., str. 107., 108.

Nova je građanska poduzetnička klasa jednostavno tražila drugačiju vrstu osnovne naobrazbe od one koju su nudile crkvene škole. Ilustrativna je u tom pogledu *Uredba za nastavnike i učenike (Ordo pro magistris scolarum et scolaribus)* koju je donijelo dubrovačko Veliko vijeće 1435. godine. Oni su prihvatili prijedlog učitelja dubrovačke gramatičko-retoričke škole Filipa de Diversisa da se škola reorganizira tako da djeca „kojima je osnovna svrha da nauče samo osnovne stvari koliko je potrebno za sastavljanje trgovačkih pisama, za vođenje trgovačkih knjiga“ imaju jednoga učitelja, a djeca koja žele „više napredovati u gramatici i drugim znanjima i umijećima“ drugoga učitelja.<sup>22</sup>

U Zagrebu su u 15. st. postojale gradske škole s latinskim kao nastavnim jezikom, u Varaždinskim se Toplicama 1480. g. osniva škola na narodnom jeziku, u Lepoglavi 1582.<sup>23</sup>

Među Hrvatima u Bosni i Hercegovini škole na narodnom jeziku vjerojatno su prvi osnivali dominikanci u 13. st., u sklopu duhovne katoličke obnove pokrenute kao odgovor na širenje bogumilstva, a s time su nastavili franjevci, koji u Hercegovinu i Bosnu dolaze krajem 13. st. Pretpostavlja su da su franjevci uz samostanske držali i posebne škole za učenike koji nisu odgajani za svećeničko znanje. U vrijeme pada Bosne pod tursku vlast (1463.) bio je četrdesetak osnovnih škola s hrvatskim kao nastavnim jezikom, uglavnom u franjevačkim samostanima, nakon kojih je dio učenika nastavljao tzv. humaniorne nauke.<sup>24</sup>

Glavninu su gimnazija u katoličkom svijetu od 16. do druge pol. 18. st. vodili isusovci, koji su uređivali nastavu prema svojoj odgojno-obrazovnoj osnovi *Ratio et institutio studiorum* iz 16. st. *Ratio* je kao udžbenik latinskoga jezika propisivao knjigu *De institutione grammatica libri tres* Manuela Álvaresa (1572.), koja je postala najutjecajnijom gramatikom u idućim stoljećima.<sup>25</sup> Kao primjer gramatičke poduke, navest ću skladanjski opis. On se zapravo svodio na podjelu glagola prema padežnom obliku imenskih elemenata neposredno zavisnih od njih („s lijeve“ i „s desne“ strane). Dijelili su se u pet „rodova“ (*genera*); a svaki od njih u nekoliko „redova“ (*ordines*), uglavnom šest-sedam, te više tipova konstrukcija. Time je dobiven precizan i glomazan sustav koji je pokrивao osnovne

<sup>22</sup> Prema: Perić, I., Filip de Diversis kao nastavnik i ravnatelj gramatičko-retoričke škole u Dubrovniku, *Anali za povijest odgoja*, br. 1., Zagreb, 1992., str. 8.

<sup>23</sup> Prema: Munjiza, E., nav. dj. 29.; Bežen, A., nav. dj., str. 205.

<sup>24</sup> Prema: Pandžić, V., *Pouke i muke po hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 2006., str.13.-17.

<sup>25</sup> Prema: Demo, Š., *Od latinske gramatike do latinske gramatike – Nastanak „moderne“ gramatike latinskoga u Hrvatâ*, Filologija, Zagreb, 2008., str. 37.-38.

konstrukcije gotovo svih latinskih finitnih glagola. Popisi glagola u svakom rodu i redu učili su se napamet, čime se svladavao velik dio osnova latinske skladnje. Silan broj nastavnih sati posvećenih latinskom jeziku u školama do kraja 18. stoljeća omogućavao je način rada koji se oslanjao na memoriranje tako velike količine podataka.<sup>26</sup>

I naši su prvi značajniji udžbenici latinskoga jezika (Jakova Mikalje iz 1637., Tome Babića iz 1712., Lovre Šitovića iz 1713. i Josipa Jurina iz 1793.) zapravo prerade Álvaresove gramatike s više ili manje prevedenim pravilima i primjerima na hrvatski.

U 18. st. pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja nastoji se školstvo što više staviti pod okrilje države, a narodni jezici još više počinju zamjenjivati latinski jezik kao temeljni jezik izobrazbe. Gramatike narodnih jezika, koje su dotad služile uglavnom strancima za učenje pojedinog jezika, počinju se koristiti i u nastavi materinskog jezika.

Na hrvatskom prostoru postoji i dalje, do 19. st., paralelno obrazovanje pod okriljem Crkve te u gradskim školama. Nastava se održava na latinskome jeziku, a tek rubno, u nekim gradskim školama i u samostanima, odvijalo se i učenje osnova čitanja i pisanja hrvatskim jezikom. No valja istaknuti kako ni gradske ni crkvene škole nisu bile opće, njih su pohađala uglavnom malobrojna djeca imućnijih građana i djeca koja će se posvetiti svećeničkom pozivu.

Tek od vremena vladavine carice Marije Terezije (1740. – 1780.), odnosno od objave *Općeg školskog reda* 1774. godine i osnivanja trivijalnih, glavnih i normalnih škola početno školovanje u banskoj Hrvatskoj biva ponešto masovnije. Nastava je u tim školama u početnim razredima bila na njemačkome jeziku, a u višim na latinskome.<sup>27</sup>

Nije posve jasno koliko se u to vrijeme hrvatski koristio kao nastavni jezik. U školskom redu za Ugarsku, Hrvatsku i Slavoniju iz 1777. godine (*Ratio educationis*) bila je nejasna odredba o tome da nastavu u nižim razredima treba održavati na narodnim jezicima, no pritom se mislilo ponajprije na njemački jezik, kao jezik gradske djece, a Mađari su htjeli nametnuti u hrvatske škole mađarski jezik, što i jest zametnulo klicu jezičnog nacionalizma, koji će do punog izražaja doći u 19. st. No uz prevladavajući njemački nastavni jezik, u nekim se školama učio i hrvatski. Antun Cuvaj navodi podatak da je u Varaždinu 1779. osnovana glavna škola u kojoj se u tri početna razreda učio njemački i hrvatski jezik, a

<sup>26</sup> Prema: Demo, Š., nav. dj., str. 38.,39.

<sup>27</sup> Prema: Modrić-Blivajs, D., *Utjecaj školskog zakonodavstva na razvoj školstva u Banskoj Hrvatskoj od 1774. do 1850. godine*, Povijesni prilozi, br. 32., Zagreb, 2007., str. 213.

nakon toga latinski.<sup>28</sup> Donosi također nastavni program Prve kraljevske narodne škole u Zagrebu iz 1783. (*Zâvjetek nâvukov za ochitni pretresz vuchenikov vu krâlyevzki pervèssni nârodni školi vu Zagrebu na konczu polovicze Skolnoga Leta 1783. Meszecza Maloga Travnâ*), iz kojega se vidi da se učilo pisati i čitati *Horvâtszki* jezik uz osnovna pravopisna pravila, ali nije se učila gramatika hrvatskoga jezika, nego tek u četvrtome razredu gramatika latinskoga (dijačkoga) jezika.<sup>29</sup>

U nastavi su se koristili pravopisni priručnici, čitanke s poučnim tekstovima i s izgovorom slova, slogova, riječi i rečenica<sup>30</sup> te praktični priručnici za pisanje određene vrste tekstova, npr. za pisanje pisama,<sup>31</sup> no hrvatska se gramatika ne podučava.

Školstvo među Hrvatima u Bosni i Hercegovini tijekom turske vladavine (1463.-1878.) u svojim samostanima i dalje uz puno poteškoća održavaju franjevci, a pretpostavlja se da su uz osnove pisanja i čitanja obrađivali dijelom i hrvatsku slovniciu iako nije poznato na koji način.<sup>32</sup>

U hrvatskim krajevima pod Mletačkom Republikom počele su se u 15. st. uspješno razvijati komunalne škole, uz već postojeće katedralne i samostanske, no pogoršanjem političkih prilika u doba širenja Osmanskoga Carstva gotovo je u potpunosti nestala skrb o prosvjeti i školstvu. U pojedinim sjedištima dalmatinskih biskupija nastojale su se održati barem katedralne niže gimnazije s dodatnim bogoslovnim odjelom.<sup>33</sup> U Krku je od 1647. do oko 1740. djelovala i jedina katedralna glagoljaška škola, koja je imala učitelja za bogoslovlje i učitelja za „ilirski“, tj. hrvatski jezik. Nije poznato je li se u toj školi sustavno proučavala hrvatska gramatika po uzoru na poduku latinskoga jezika u latinskim katedralnim školama.<sup>34</sup> Sredinom

<sup>28</sup> Prema: Cuvaj, A., nav. dj., sv. 1., str. 462.

<sup>29</sup> Prema: Cuvaj, A., nav. dj., sv. 2., str. 29.-32.

U radu *Hrvatski matematički udžbenici u 18. i 19. st. stoljeću* Žarko Dadić pokazuje da su u sjevernoj Hrvatskoj još u 18. stoljeću matematički udžbenici za niže razrede bili pisani hrvatskim jezikom, a za više latinskim jezikom, iz čega se može zaključiti da je hrvatski u nekim školama doista bio i nastavnim jezikom. (Zbornik radova, Prvi kongres nastavnika matematike, ur. Mladinić, P., Zagreb, 2000.)

<sup>30</sup> Npr. *ABC iliti knjixica slovoznanja za potribu narodnih ucsionich u kraljevstvu Slavonie; Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucsionich u kraljevstvu Slavonie* (obje prvi put tiskane 1779.)

<sup>31</sup> Npr. *Uputjenje u nacsin pisanja poslanicah za potribu narodnih ucsionich u macxarskom i slavonskom kraljevstvu* (1780.)

<sup>32</sup> Pandžić, V., nav. dj., str. 53.

<sup>33</sup> Kovačić, S., *Katedralne škole u Dalmaciji pod mletačkom vlašću od konca 16. do početka 19. stoljeća prema biskupskim izvještajima Svetoj Stolici*, *Croatica Christiana Periodica*, sv. 15, br. 27, Zagreb, 1991., str. 86.

<sup>34</sup> Postoji u Vatikanskome arhivu podatak kako se biskup tuži da đaci te škole slabo napreduju pa je tražio od njih da barem napamet nauče Kršćanski nauk Roberta Bellarina. (Prema: Kovačić, S., nav. dj., str. 79.)

18. stoljeća postojale su također u Zadru i Priku kod Omiša sjemenišne glagoljaške škole.<sup>35</sup>

Tijekom 19. stoljeća narodni jezici u europskim zemljama u potpunosti zamjenjuju latinski jezik i postaju nastavnim predmetom i nastavnim jezikom, a gramatika se materinskog jezika počinje u nastavi podučavati sustavno, onako kako se nekad podučavala samo grčka i latinska gramatika. Kurikul nastave materinskoga jezika u glavnim crtama slijedi kurikul klasičnih jezika, i u rasporedu nastavnih tema i u načinu gramatičkoga opisa i u nastavnim metodama.

Jezikoslovlje se znatno razvija i ustanovljuje kao znanstvena disciplina, no nove spoznaje, osim ponešto u području skladnje, ne utječu bitno na samu nastavu gramatike.

Hrvatski jezik nije pak ni lako ni brzo postao nastavnim jezikom. Prema školskom zakonu iz 1806. godine nastava se trebala održavati na onom jeziku kojim govori većina učenika pa se uporaba hrvatskoga jezika, ali samo u početnim razredima, još ponešto proširila, no ni tada se ne uči gramatika hrvatskoga jezika.<sup>36</sup>

I kad se 1830. godine uvode dvogodišnje *narodne elementarne škole* i kada školovanje doista postaje masovnije, nastava na hrvatskome jeziku uglavnom je ograničena na seoske sredine.<sup>37</sup>

Godine 1835. dobio je tadašnji suplent zagrebačke gimnazije, Antun Mažuranić, dopuštenje da smije privatno po dva sata tjedno predavati hrvatski jezik i književnost đacima iz viših razreda i da ta predavanja mogu i drugi polaziti. Prvi put su Hrvati mogli pravila hrvatskoga jezika (gramatiku) slušati na svome materinskom jeziku. To je nastavno mjesto zabranjeno 1841. godine pod izgovorom da se kvari i buni mladež.

U predgovoru prvoga i drugog izdanja *Temelja ilirskoga i latinskoga jezika* (1839. i 1842.) Antun Mažuranić piše: „Naš je narod tako nesretan, da još do danas nigdje nikakve narodne škole ne ima, gdje bi se mladež u svojem jeziku temeljito vježbala.“

Ipak, godine 1845. osnovano je na zagrebačkoj Kraljevskoj akademiji znanosti profesorsko mjesto za nastavu hrvatskoga jezika, a prvim je profesorom bio imenovan Vjekoslav Babukić.

Do 1847. godine govorilo se u Hrvatskom saboru latinski, a te je godine Ivan Kukuljević održao govor na hrvatskom jeziku i otad se hrvatski jezik

<sup>35</sup> Kovačić, S., nav. dj., str. 86.

<sup>36</sup> *Prema*: Modrić-Blivajs, D., nav. dj., str. 216.; Cuvaj, A., nav. dj. sv. 2., str. 200. – 211.

<sup>37</sup> *Prema*: Munjiza, E., nav. dj., str. 34.

postupno uvodi u sva područja javnoga života te kao redovan nastavni predmet u pučke škole, niže i više gimnazije. No u školama se to doista dogodilo tek školske godine 1849./1850. jer je školska godina 47./48. zbog rata ranije zaključena, a školske godine 48./49. mnoge škole nisu ni radile. Premda se počinje predavati narodni jezik, to još ne znači da je on postao i nastavni jezik. Već 1851. godine, u vrijeme apsolutizma, njemački opet postaje službenim jezikom austrijske carevine sve do 1860. godine. U mnogim je srednjim školama za snažnoga vala germanizacije 1854. ukinut i sam predmet hrvatski jezik da bi istom bio vraćen 1860., u vrijeme bana Josipa Šokčevića. Navest ću primjer vinkovačke gimnazije: u njoj je 1850. godine uveden „ilirski jezik“ kao zaseban predmet, ali je nastavni jezik i dalje latinski te od 1852. njemački. Godine 1860. uvodi se hrvatski jezik kao nastavni za predmete vjeronauk i povijest, a tek 70-ih godina i za druge predmete. Slično je bilo i u drugim gimnazijama - hrvatski jezik postaje nastavnim jezikom tijekom 60-ih i 70-ih godina 19. st.<sup>38</sup>

U Dalmaciji i Istri hrvatski postaje nastavnim jezikom u početnim razredima u vrijeme francuske vladavine (1806. – 1813.). U drugome, trećem i četvrtom razredu učile su se tada neke gramatičke kategorije narodnoga jezika kao podloga za učenje drugih jezika.<sup>39</sup> Bilo je dosta poteškoća u toj nastavi jer nije bilo udžbenika, a čak ni dovoljno tekstova za nastavu narodnoga, hrvatskog jezika.<sup>40</sup> Nastavnici su se koristili gramatikama Joakima Stullija *Rječosložje ilirsko-italijansko-latinsko* (1806.), Josipa Jurina *Slovkinja slavnoj slovinskoj mladosti diačkim, iliričkim i talijanskim izgovorom napravljenja* (1793.), Franje Marije Appendinija *Grammatica della lingua Illirica* (1808.) te Šime Starčevića *Nova ričoslovica ilirička* (1812.).

Za druge austrijske vladavine (od 1813.) hrvatski je jezik gotovo potpuno nestao iz školstva. Godine 1852. sinjski franjevci prihvaćanjem hrvatskoga kao nastavnog jezika stvaraju pretpostavke širenju hrvatske nacionalne ideologije. Hrvatski se jezik sve više upotrebljava u dalmatinskim učilištima: već školske 1867./1868. godine u Dalmaciji od 217 osnovnih škola 126 ih je upotrebljavalo hrvatski, a 26 talijanski jezik, dok se u 65 škola održavala mješovita nastava. Poslije 1880. samo je još zadarska gimnazija koristila talijanski kao nastavni jezik.<sup>41</sup>

<sup>38</sup> Irena Vodopija u radu *Gramatika u pučkoj školi* piše da će tek *Zakonom o ustrojstvu pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* iz 1874. godine biti umjesto njemačkoga napokon uveden hrvatski jezik. (Jezikoslovlje, br. 2-3, Osijek, 1999., str. 182.)

<sup>39</sup> Prema: Cuvaj, A., nav. dj., sv. 1., str. 402.

<sup>40</sup> Prema: Munjiza, E., nav. dj., str. 35.

<sup>41</sup> Prema: Vrandečić, J., *Nacionalne ideologije u Dalmaciji u 19. stoljeću*, internetska adresa: <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7015.pdf>, str. 87.

Tijekom 19. st. bosanskohercegovački franjevci nastoje opismeniti što više hrvatskoga pučanstva u Hercegovini i Bosni, pišu početnice za nastavu hrvatskoga jezika, osnivaju osnovne škole. Prva osnovna škola u cijeloj Bosni i Hercegovini osnovana je 1823. u posavskoj župi Tolisa zalaganjem franjevca Ilije Starčevića. U razvoju hrvatskoga školstva posebice se ističu franjevci Augustin Miletić, Stjepan Marijanović, Franjo Jukić, Blaž Josić, Grgo Martić, Martin Nedić, Frano Milićević i drugi. Godine 1854. donijete su i franjevačke *Opće ustanove osnovnih škola* – pravila o izboru i plaći učitelja, nadzornika, upisima, ispitima itd. Franjevci održavaju i metodičke sastanke, gdje razmjenjuju iskustva o metodama nastavnog rada. Pred kraj osmanske i tijekom austrougarske vladavine osniva se nekoliko realnih gimnazija po uzoru na škole u banskoj Hrvatskoj, a podosta škola osnivaju i časne sestre.<sup>42</sup>

Za proučavanje nastave gramatike hrvatskoga jezika najbitnija je činjenica da oko 1850. godine u hrvatskim krajevima u Austrijskom Carstvu hrvatski jezik postaje nastavnim predmetom u pučkoj i srednjoj školi, ravnopravan po načinu poduke njemačkome ili latinskome jeziku te otad možemo doista pratiti način na koji se u nastavi uči gramatika hrvatskoga jezika. Ona se, po uzoru na raspored nastavnih tema u kurikulumu klasičnih jezika, podučavala od drugog razreda pučke škole do kraja niže gimnazije. U višoj se gimnaziji veća pozornost posvećivala književnosti.

Primjerice, prema *Naukovnim osnovama za obće pučke škole s tri učiteljske sile* iz 1875. raspored je gramatičkoga gradiva ovakav:

### „2. razred

*Jednostavna prosta izreka. Podmet i pogovor. Poznavanje stvarnih imenah, pridavnikah i glagolah. Spol, broj i sklanjanje stvarnih imenah po različitim samo pitanjih. Razlikovanje trijuh glavnih vremenah kod glagola samo po znamenovanju. Uporaba velikih pismenah, zatim točke, upitnika i uzklika.*

### 3. razred

*Jednostavna razširena izreka. Poznavanje samostavnikah, pridavnikah, zaimenah, brojnikah i glagolah. Sklanjanje i sprezanje bez iznimakah.*

<sup>42</sup> Prema: Pandžić, V., nav. dj., str. 52.-68.



#### 4. razred

*Popuna oblikoslovlja s najglavnijimi iznimkama. O sastavljenih, skraćениh i stegnutih izrekah. Najglavnije o porabi vremenah i načinah. Najglavnije o naglasku, o nazstavcih i o tvorenju riečih.*<sup>43</sup>

U *Izvjješću kraljevske velike realke i spojene s njom trgovačke škole u Zagrebu 1893.- 4. te u Izvjješću kraljevske velike gimnazije u Zagrebu 1893./94.* iste su „naučne osnove“. Obrađivalo se sljedeće gradivo:

##### „1. razred

*Oblici imenski. Nauk o prostoj, raširenoj i nezavisno složenoj izreci u savezu s naukom o razgđocima.*

##### 2. razred

*Ponavljjanje imenskih oblika. Oblici glagolski. Nauk o zavisno složenoj i mnogostruko složenoj izreci i periodu s naukom o razgđocima.*

##### 3. razred

*Nauk o značenju vrsta i oblika riječi – izuzevši glagole – do prijedloga.*

##### 4. razred

*Nauk o značenju prijedloga i glagola. Veznik s naukom o složenoj rečenici.*“

U pučkoj se školi gramatika učila iz gramatičkog dodatka na kraju čitanke, koji je bio metodički priređen za nastavu. U višim se školama, posebice u gimnazijama, gramatika sustavno proučavala prema opisima u gramatičkim priručnicima. Početkom 50-ih godina obrađivala se prema gramatikama Vjekoslava Babukića *Osnova gramatike slavjanske narječja ilirskoga* (1836.), Antuna Mažuranića *Temelji ilirskog i latinskog jezika za početnike* (1839.) i Lavoslava Fürholzera *Horvatsko-slavonska gramatika za početnike* (1847.). Od kraja pedesetih godina radilo se prema gramatikama Adolfa Vebera Tkalčevića *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*

<sup>43</sup> Kirin, J., *Uređenje pučke nastave kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji sa naputkom o školskoj administraciji*, 1897., Zagreb, str. 27.

(1859.) i Antuna Mažuranića *Gramatika Hèrvatska za gimnazije i realne škole* (1859.), potom ponajviše iz gramatika Mirka Divkovića *Oblici hrvatskoga jezika za srednje škole* (1887.), *Nauka o izreci za školu* (1880.), *Hrvatske gramatike II. dio. Sintaksa za školu* (1881.) te iz Veberove *Gramatike hèrvatske za srednja učilišta* (1876.). Te su gramatike pisane po uzoru na školske gramatike latinskoga jezika, iako je u njima bilo i novina, ponajviše u skladanjskome opisu, preuzetih iz njemačke lingvistike 19. st. (raščlamba jednostavne i zavisnosložene rečenice).

Iako je to doba tzv. iskustvene metodike<sup>44</sup>, lekcije u gramatičkim dodacima na kraju čitanka za pučke škole bile su oblikovane vrlo slično lekcijama u jezičnim udžbenicima i radnim bilježnicama iz 20. st. i danas. Usporedio sam način obrade gramatičkih tema u četirima udžbenicima: *Čitanka za treći razred nižih pučkih škola* (1892., tema: dopunjak glagolu ili pridjevu); *Gramatika hrvatskosrpskog jezika za III. razred srednjih i sličnih škola* (Musulin, S., 1930., tema: uzročne rečenice); *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika za VII. razred osmogodišnje škole i III. razred gimnazije* (Brabec, I., Hraste, M., 1950., tema: dopusne rečenice), *Hrvatski ja volim, udžbenik za 7. razred osnovne škole*, (Ferenčić, S., Rihtarić, A., Dujčić, L., Miloloža, S., Tomas, M.; 2007., tema: suprotne rečenice). U svim tim udžbenicima obrada gramatičke teme vrlo je slična: odvija se induktivnim pristupom (od primjera k pravilu), nakon čega je puno zadataka u kojima učenici vježbaju prepoznavanje i uporabu novousvojenoga gramatičkog pojma, a cilj je upravo usvajanje novoga gramatičkog termina propisanog nastavnim planom i programom.

Znatno je veći problem bio u gimnazijama ili srednjim učilištima (od učenikove 10./11. godine). Radilo se izravno prema gore navedenim gramatikama, koje jesu bile namijenjene nastavi, no pisane su ipak kao znanstvene gramatike, dakle iznesene gramatičke pojavnosti nisu u njima metodički obrađene. Možemo pretpostaviti da su nastavnici pokušavali slijediti način obrade na koji su se učenici navikli u pučkoj školi, ali zbog obilja pojmova u tim gramatikama vjerojatnije je da je prevladavala deduktivna obrada uz obvezu memoriranja pravila, kakva uostalom prevladava od samih početaka nastave gramatike u antičko doba.

Iz tradicije nastave latinskoga jezika naslijeđena je i izravna usmjerenost na usvajanje znanja o gramatičkim termina te sveobuhvatan pristup gramatičkim temama, tj. nastavom se nastoje što temeljitije obuhvatiti svi termini opisani u gramatikama. Takav pristup počiva na shvaćanju (koje nažalost i danas prevladava) da dobro usvojeno znanje o gramatičkim

<sup>44</sup> *Prema*: Bežen, A., nav. dj., str. 213. U tom se razdoblju, tvrdi Bežen, hrvatska metodička teorija izvodila iz neposrednog nastavnog iskustva i ponešto iz strane, ponajprije njemačke didaktike.

pojmovima, razvijajući svijest o jeziku, neminovno pospješuje učenikovo jezično izražavanje.

U 20. se stoljeću lingvistika snažno razvija, proučavanje jezika postaje sve više interdisciplinarno, javljaju se raznovrsni lingvistički pravci koji često dokidaju tradicionalne opise i nude potpuno nova tumačenja jezičnoga funkcioniranja, no to ne utječe bitno na nastavu gramatike. U zemljama koje su tijekom 20. st. u većoj mjeri zadržale nastavu gramatike u nastavi materinskoga jezika, uglavnom se obrađuju pojmovi tzv. tradicionalne gramatike, u kojoj se slijede opisi iz 19. i prijašnjih stoljeća. U vezi s time Šime Demo ispravno konstatira: „Današnje jezikoslovlje toliko teško pronalazi pristupačne moduse prezentacije novih znanja u didaktičkoj formi da se pojavila sumnja u samu njezinu mogućnost.“<sup>45</sup>

U SAD-u je, primjerice, sredinom šezdesetih godina provedeno istraživanje da bi se vidjelo hoće li na razvoj učeničkih jezičnih sposobnosti povoljnije utjecati tada inovativna transformacijska (generativna) gramatika.<sup>46</sup> Dvije su godine pratili razvoj jezičnih sposobnosti učenika dvaju razreda, od kojih je jedan radio prema postojećem nastavnom programu (bez gramatičke poduke), a drugi prema didaktičkoj generativnoj gramatici priređenoj prema ranim radovima N. Chomskoga, R. B. Leesa i C. J. Fillmorea.<sup>47</sup>

Nakon istraživanja, na osnovi većeg broja transformacija kojima se učenici služe pri oblikovanju rečenica i na osnovi znatno većeg broja gramatički pravilno oblikovanih rečenica, autori su zaključili da „postoji veza između poznavanja generativne gramatike i sposobnosti stvaranja pravilno oblikovanih rečenica složenijega ustrojstva“.<sup>48</sup> Takav zaključak izazvao je kod mnogih učitelja materinskoga jezika u SAD-u oduševljenje generativnom gramatikom i tražilo se njezino hitno uvođenje u nastavu, no mnogi su se znanstvenici tome usprotivili upozoravajući kako razvoju učeničke skladnje nije pomoglo formalno znanje transformacijske gramatike, nego vježbe u kojima su učenici intenzivno preoblikovali rečenice ili sklapali složene rečenice od jednostavnih. Nakon toga su provedena dva istraživanja u kojima su učenici radili iste vježbe sklapanja i preoblikovanja (su)rečenica kao u navedenom istraživanju, ali bez ikakve poduke o

---

<sup>45</sup> Nav. dj., str. 46.

<sup>46</sup> Bateman, D., Zidonis, F., *The effect of a study of transformational grammar on the writing of ninth and tenth graders (Utjecaj učenja transformacijske gramatike na pismeno izražavanje učenika devetoga i desetoga razreda)*, Champaign, Illinois, 1966.

<sup>47</sup> Autori istraživanja oblikovali su transformacijska pravila razumljiva učenicima, kojima oni mogu proučavati transformacije jezgrenih (*kernel*) rečenica dubinske strukture u složene (*complex*) rečenice površinske strukture.

<sup>48</sup> Bateman, D., Zidonis, F., nav. dj., str. 39.

terminima generativne gramatike.<sup>49</sup> Rezultati su bili vrlo slični prvotnome istraživanju pa se potpuno odustalo od poduke generativne gramatike (a tehnika tzv. rečeničnog kombiniranja zadržala se do danas).

U prvoj polovici 20. st. gramatika hrvatskoga jezika obrađivala se u nastavi ponajviše prema gramatici Josipa Florschütza Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preparandije i više pučke škole (1905.) i Tomislava Maretića Gramatika hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola (1899.). Dvadesetih godina 20. st. pišu se i prve gramatike za pojedine razrede srednje škole, tj. udžbenici, u kojima je gramatička građa metodički obrađena, npr. gramatike / udžbenici za pojedine razrede „srednjih i sličnih škola“ Stjepana Musulina.<sup>50</sup>

U pedesetim godinama 20. st. javljaju se gramatike / udžbenici za pojedine razrede autora Ivana Brabeca (poslije u suradnji s Matom Hrastom) te udžbenik-vježbenica Naš jezik Stjepka Težaka te se otad nastava gramatike hrvatskoga jezika zasniva na metodičkim načelima koja se do danas nisu u osnovi promijenila.

U drugoj se polovici 20. st. opis gramatičkih pojmova u nastavi zasniva ponajviše na Gramatici hrvatskosrpskoga jezika I. Brabeca, M. Hraste i S. Živkovića (1952.) te Gramatici hrvatskoga jezika (priručnik za osnovno jezično obrazovanje) S. Težaka i S. Babića (1966.).

Najviše novosti iz suvremene lingvistike, i to s područja fonologije i morfologije, uvelo se u srednje škole 70-ih godina 20. st. pojavom srednjoškolskih udžbenika Dragutina Rosandića i Josipa Silića Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika (1974.) i Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskoga književnog jezika (1979.) te 90-ih godina u nastavi skladnje pojavom udžbenika Ive Pranjkovića Sintaksa hrvatskoga jezika, udžbenik za 3. razred gimnazije (1995.).

Tijekom 20. i 21. st. u prvih se osam godina školovanja opis gramatičkih termina, odabir i raspored gramatičkih tema po pojedinim razredima uglavnom nastavlja na tradiciju podučavanja koja ima korijene u nastavi latinskoga jezika te materinskih jezika u drugoj polovici 19. st., no gramatičke se teme iz početna četiri razreda podosta prebacuju u završna četiri. Posebice je veće promjene u odabiru i rasporedu gramatičkih tema u osnovnom školstvu donio Nastavni plan i program za osnovne škole iz

<sup>49</sup> Mellon, J., *Transformational sentence-combining: a method for enhancing the development of syntactic fluency in English composition*, Urbana, Illinois, 1967.; O'Hare, F., *Sentence combining: improving student writing without formal grammar instruction*, Urbana, Illinois, 1976.

<sup>50</sup> Musulin, S., *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika za IV. razred srednjih škola*, Zagreb, 1928. Do 1939. izašlo je nekoliko izdanja za sva četiri razreda srednjih škola.

2006. godine (prema HNOS-u<sup>51</sup>). Također se može zamijetiti stalno nastojanje da se obrada gramatičkih tema što više uključi u srednjoškolsku nastavu hrvatskoga jezika, posebice od sredine 70-ih godina.

Tijekom 20. st. znatno se razvija i didaktičko-metodičko promišljanje nastave materinskoga jezika. U školskoj godini 1953./54. na zagrebačkome Filozofskom fakultetu uveden je kolegij Metodika nastave hrvatskoga jezika i književnosti i otad u Hrvatskoj nastupa tzv. razdoblje znanstvene metodike.<sup>52</sup> Metodičari jasnije ističu već poznati zahtjev za povezivanjem nastave gramatike s književnošću i posebice s jezičnim izražavanjem, a problem s nastavom gramatike uglavnom vide u metodama rada. Smatraju da se jezična poduka kakva prevladava do druge polovice 20. st. zasniva na dvama metodičkim ili didaktičkim sustavima: gramatičko-književnom i dogmatsko-reproduktivnom. U osnovi je gramatičko-književnog sustava shvaćanje da učenik treba naučiti (memorirati) gramatička i pravopisna pravila te čitati uzorna, klasična književna djela te će tako steći jezičnu kulturu, a u osnovi dogmatsko-reproduktivnoga metodičkog sustava jest transmisijski pristup, shvaćanje da znanje postoji neovisno o spoznajnom subjektu i da ga treba prenijeti učenicima. Učitelj je onaj koji posjeduje društveno priznato znanje te u frontalnoj nastavi prenosi to znanje učenicima, koji ga moraju memorirati i što točnije reproducirati.

Metodičari se zalažu za afirmaciju *analitičko-eksplikativnog, problem-sko-stvaralačkog, komunikacijsko-funkcionalnog, integracijsko-korelacijskog* i sličnih metodičkih sustava, kojima je u osnovi zahtjev da se reproduktivna nastava i transmisijski pristup znanju zamijeni transakcijskim pristupom.<sup>53</sup> U nastavi zasnovanoj na tim načelima učenik svojom aktivnošću tijekom nastavnog procesa sudjeluje u konstruiranju znanja, a pri tom je osnovni cilj razvoj učenikovih govornih i pismenih komunikacijskih sposobnosti. Metodičari također opetovano zahtijevaju da se u suvremenoj nastavi gramatika mora učiti na jezičnim uzorcima iz žive učeničke jezične prakse, da se nastavne gramatičke teme trebaju što više spozna-

<sup>51</sup> HNOS je kratica za *Hrvatski nacionalni obrazovni standard*, projekt kojim mjerodavna državna tijela (Vlada RH, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa) provode promjene u odgojno-obrazovnom sustavu. Dva su dokumenta ključna za provedbu HNOS-a: *Vodič kroz HNOS za osnovnu školu* (MZOŠ, Zagreb, 2005.) te *Nastavni plan i program za osnovnu školu* (MZOŠ, Zagreb, 2006.). Ukratko, zahtijeva se što više tzv. transakcijske nastave, a što manje transmisijske te se uvode i promjene u rasporedu i zastupljenosti tema u nastavnom planu i programu. Od 2006. godine HNOS se provodi u svim osnovnim školama u Republici Hrvatskoj.

<sup>52</sup> *Prema*: Bežen, A., nav. dj., str. 213.

<sup>53</sup> Termine *transakcijska* i *transmisijska nastava* preuzeo sam iz knjige *Udžbenici hrvatskoga jezika u razrednoj nastavi* (Nemeth-Jajić, J., Split, 2007.).

vati induktivnim putem, oslanjanjem na učenikovu immanentnu gramatiku i uz čvrsto povezivanje nastave gramatike s književnošću i izražavanjem.

Znanstveno utemeljena metodika nastave hrvatskoga jezika neprijeporno je uspjela pospješiti način nastavne obrade gramatičkih tema, no suočena je još uvijek s problemom iskoristivosti stečenoga lingvističkog znanja za razvoj komunikacijske kompetencije.

Držim da je temeljni problem nastave gramatike hrvatskoga jezika u osnovnoj i srednjoj školi upravo usmjerenost na usvajanje znanja o gramatičkim terminima, bez dovoljno razrađenih ideja kako bi se to znanje iskoristilo za poboljšanje jezičnoga izražavanja, a tome se posvećuje premalo pozornosti zato što većina stručnjaka vezanih uz nastavu hrvatskoga jezika prešutno prihvaća mišljenje, *posvećeno* tradicijom gramatičke nastave od helenističkoga doba do danas, da dobro usvojeno znanje o gramatičkim pojmovima, razvijajući svijest o jeziku, neminovno pospješuje učenikovo jezično izražavanje.

#### LITERATURA:

Bateman, D., Zidonis, F., *The effect of a study of transformational grammar on the writing of ninth and tenth graders (Utjecaj učenja transformacijske gramatike na pismeno izražavanje učenika devetoga i desetoga razreda)*, Champaign, Illinois, 1966.

Bežen, A., *Razdoblja u razvitku metodike hrvatskoga jezika*, Metodika, br. 3, Zagreb, 2002.

Cuvaj, A., *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv.1., Zagreb, 1910.-1913.

Dadić, Ž., *Hrvatski matematički udžbenici u 18. i 19. st. stoljeću*, Zbornik radova, Prvi kongres nastavnika matematike, ur. Mladinić, P., Zagreb, 2000.

Demo, Š., *Od latinske gramatike do latinske gramatike – Nastanak „moderne“ gramatike latinskoga u Hrvatâ*, Filologija, Zagreb, 2008.

Dewald, J. (ur.), *Europe 1450 to 1789: encyclopedia of the early modern world*, sv. 2., New York, 2004.

Fotos, S., *Traditional and grammar translation methods for second language teaching*, u knjizi: *Handbook of research in second language teaching and learning*, ur. Eli Hinkel, New Jersey, 2005.

Gutek, L. G., *A history of the western educational experience*, Prospect Heights (Illinois), 1987.

Kirin, J., *Uređenje pučke nastave kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji sa napatkom o školskoj administraciji*, Zagreb, 1897.

- Kovačić, S., *Katedralne škole u Dalmaciji pod mletačkom vlašću od konca 16. do početka 19. stoljeća prema biskupskim izvještajima Svetoj Stolici*, Croatica Christiana Periodica, sv. 15, br. 27, Zagreb, 1991.
- Kvintilijan, M. F., *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, 1985.
- Mellon, J., *Transformational sentence-combining: a method for enhancing the development of syntactic fluency in English composition*, Urbana, Illinois, 1967.
- Modrić-Blivajs, D., *Utjecaj školskog zakonodavstva na razvoj školstva u Banskog Hrvatskoj od 1774. do 1850. godine*, Povijesni prilozi, br. 32., Zagreb, 2007.
- Mulroy, D., *The war against grammar*, Portsmouth (New Hampshire), 2003.
- Munjiza, E., *Povijest hrvatskoga školstva i pedagogije*, Osijek, 2009.
- Morgan, T. J., *Literate education in the Hellenistic and Roman worlds*, Cambridge, 1998.
- Nemeth-Jajić, J., *Udžbenici hrvatskoga jezika u razrednoj nastavi*, Split, 2007.
- O'Hare, F., *Sentence combining: improving student writing without formal grammar instruction*, Urbana, Illinois, 1976.
- Pandžić, V., *Pouke i muke po hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 2006.
- Pandžić, V., *Sitni prilozi za povijest učenja i poučavanja govorništva*, Split, 2007.
- Perić, I., *Filip de Diversis kao nastavnik i ravnatelj gramatičko-retoričke škole u Dubrovniku*, Anali za povijest odgoja, br. 1., Zagreb, 1992.
- Schenkeveld, D. M., *The impact of language studies on Greek society and education*, u knjizi: *History of the language sciences*, ur. Sylvain Auroux, Berlin, New York, 2006.
- Tračanin, D., *Gramatičko umijeće*, Zagreb, 1995.
- Vodopija, I., *Gramatika u pučkoj školi*, Jezikoslovlje, br. 2-3, Osijek, 1999.
- Vrandečić, J., *Nacionalne ideologije u Dalmaciji u 19. stoljeću*, internetska adresa: <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7015.pdf>



## **A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF GRAMMAR TEACHING**

### **SUMMARY**

The article brings a short overview of the history of classical languages and Croatian language grammar teaching.

In the second half of the 19<sup>th</sup> century the grammar of Croatian language was for the first time systematically studied in schools, with curriculum and teaching methods taken almost completely from the teaching of Classical Latin. Similarly, teaching of Classical Latin copied teaching methods from Greek grammar teaching when Romans concurred Greek countries in the 2<sup>nd</sup> century BC.

The first aim of this article was to examine Croatian grammar teaching but it was necessary to investigate the tradition that determine it essentially.

**Key words:** the history of grammar teaching, Croatian language grammar, grammar teaching, the history of Croatian schooling.